

שלאֵלה: עיר קדומה בכרמל?

Shim'on Dar, Yigael Ben-Ephraim, chief field supervisor, with contributions by Einat Ambar-Armon et al., *Shallale: Ancient City of the Carmel* (BAR International Series, 1897), Oxford: Archaeopress 2009, xxi + 441 pp.

אין זו הפעם הראשונה שפרופ' שמעון דר מפתיע אותנו לטובה בכך שהוא מוציא לאור בזריזות ובכובד ראש את פרי עבודת השדה שלו ושל צוותו, ובראש ובראשונה יגאל בן־אפרים. הדבר ראוי לציון כבר בראש הביקורת הזאת בעיקר מפני שהוא נדיר בקרב הארכאולוגים. פעילות הסקרים והחפירות הארכאולוגיות בכרמל זוכה כאן לחיבור מדעי נוסף אשר מהווה נדבך יסוד לחקר האזור.

הספר שלפנינו מחולק לשני חלקים. החלק הראשון כולל – מלבד דברי מבוא, סקירות גאוגרפיות-היסטוריות, רקע היסטורי ורשימות לוקוסים וביבליוגרפיה – בעיקר תיאור מפורט של הפעילות הארכאולוגית שנעשתה באתר עצמו ובסביבתו. החלק הזה הוא רובו ככולו פרי עטו של דר, וייתכן שזה העיקרון שקבע את חלוקת הספר לשני חלקים. החלק השני, שכותרתו 'נספחים' (Appendices), כולל סקירות של עיקרי הממצאים של התרבות החומרית, שכתבו מיטב החוקרים בתחומיהם. כך זכו הממצאים השונים של התרבות החומרית (קרמיקה, זכוכית, מתכות, כלי אבן, מטבעות) ותחומי העזר העיקריים (ארכאולוגיה, ארכאולוגיה, ארכאולוגיה, ארכאולוגיה) לתשומת הלב הראויה להם. עם זאת חלוקת

הספר לשני חלקים כנראה על פי זהות המחברים יצרה כמה קשיים בארגון החומר. למשל ראוי היה לכלול את סקירות כל ממצאי התרבות החומרית בחלק אחד, אך חלקן מופיעות בחלק הראשון של הספר, כגון סקירת הפריטים האדריכליים (פרק 15) וכלי האבן (פרק 16). בדומה לכך פרקי הנתונים הטכניים המשולבים בחלק הראשון, כגון רשימת הלוקוסים (פרק 19) והביבליוגרפיה, צריכים היו לבוא בסוף הספר. לא ברור גם מדוע המסמך המעניין כשלעצמו של הצוואה הדרוזית נכלל בחלק השני (פרק 2), אף שהוא מתאים בהחלט להיות נספח ממש. וחשוב מכול, את פרק הסיכום על האתר, שכותרתו 'סביבתה של שלאֵלה מן התקופה ההלניסטית עד המנדט הבריטי' (The Vicinity of Shallale from the Hellenistic Period to the British Mandate; חלק ראשון, פרק 20), ראוי היה לשבץ בסוף הספר, אחרי כל התיאורים, סקירות התרבות החומרית והנספחים. מכל מקום למותר לציין שמשילובם של שני חלקי הספר מתקבלת תמונה מורכבת ועשירה של יישוב וסביבתו בתקופת קיומו הממושכת. החלק הראשון מציג את המסגרת ההתיישבותית על כל מרכיביה הסביבתיים, האדריכליים והטכניים, המאירים את תמונת היישוב על כל גווניה.

בביקורת הזאת אגביל את עצמי לפרקים אחדים אשר יש בהם לתרום להבנה טובה יותר של אופיו ותולדותיו של היישוב הנדון. הפרקים המתארים את שרידי המבנים – מבני מגורים, מבנים ציבוריים ומתקנים למיניהם – מציגים את התשתית הפיזית של היישוב. עולה מפרקים אלה תמונה של מרקם התיישבות שהיה אופייני לרוב היישובים הלא־עירוניים במזרח התיכון בתקופה הרומית והביזנטית. מאפייני העיקריים של המרקם הזה הם מבנים מבודדים, היעדר מערך רחובות מוסדר והיעדר מבנים בעלי אופי ציבורי עירוני של ממש (כגון אגורה/פורום,

על אבני גזית בעלות סיתות שוליים היסטוריה ארוכה ומסובכת למדי, מאז תקופת הברזל ועד ימי הביניים, והיה מקום לעסוק במהות הטכניקה הזאת בשלאלה ובתיארוכה.² מלבד מרכיבים רבים של פתחים ודלתות (שייתכן שאפשר היה לנצלם לשחזור של אחד מהם) מוצגים בפרק הזה פרטי עיטור אדריכלי. למרות מיעוטם ומצבם הפרגמנטרי של אלה, ניתן לראות בהם עדות לפעילות אמנותית-אדריכלית מקומית, שהייתה מבוססת – כפי שהמחברים מציינים בצדק – על מחצבות האבן שבקרבת המקום. מספרם הגדול יחסית של חלקי עמודי סורג, שאחד מהם מעוטר בצלב ובכף התמר (פריט 2),³ הוא הוכחה מספקת לקיומו של מכלול נוצרי, אולי כנסייתי, במקום. ראוי להוסיף, על סמך מספרם, דלות המוטיבים ואופיים של הפריטים הללו, שמדובר במכלול תת-עירוני.⁴

הפרק על הקרמיקה (חלק שני, פרק 4) מציג בצורה מקיפה תמונה טיפולוגית וכתובנית של המשכיות ההתיישבות באתר. בממצאים מן התקופה הרומית והביזנטית ניכר שילוב של מאפיינים כלליים ארץ-ישראליים ושל מאפיינים אזוריים ייחודיים לכרמל וסביבתו. ראוי לציון הערתם של המחברים על מיעוט כלי הייבוא מן התקופה הרומית לעומת ייצוגם הנאה בממצאים מהתקופה הביזנטית, הבחנה זו שופכת אור גם על

בולאטריון/בסיליקה ועוד). חומרי הבנייה בשלאלה, כביישובים לא-עירוניים אחרים, היו מבוססים רובם ככולם על האבן המקומית, שנחצבה במחצבות מקומיות (המתוארות היטב בחלק הראשון, פרק 14), ולא היה שום חומר שהובא מאזורים אחרים; בולט בהיעדרו בייחוד השיש, שהיו צריכים לייבאו ממחצבות שמעבר לים. במבנים השתמשו באבני גזית מסותתות היטב, כולל אבנים בעלות סיתות שוליים, ואף היה שילוב של אבני גוויל ואבני גזית, שילוב המוכר מהיישובים הלא-עירוניים הרבים שנסקרו ונחפרו חלקית בעשורים האחרונים.¹

בפרק על הפריטים האדריכליים (חלק ראשון, פרק 15) יש סקירה ממצה של אבני בנייה, חלקי פתחים ופרטי עיטור אדריכלי. בתיאור אבני הבנייה המחברים שמים דגש על אבני גזית בעלות סיתות שוליים, ואפשר להשוות בין הציורים ותצלומי השטח המעולים לבין התיאור המפורט של 'מבני ציבור ומגורים' (חלק ראשון, פרק 7; וראו טבלה מפורטת עד מאוד בעמ' 73). מנגד חסר דיון בשיטת הבנייה הזאת ובשימוש בשלאלה בהשוואה ליישובים אחרים. האם ההפניה לאבנים דומות שנחשפו בשערה-העמקים (עמ' 74), ושתוארכו לתקופה ההלניסטית, משמעה שהמחברים מתארכים את המכלול בשלאלה לאותה התקופה? יש לשיטת הבנייה המבוססת

Empire, II (BAR International Series, 553), Oxford 1989, pp. 421–435
 3 השילוב של דגם הצלב ודגם כף התמר שכיח ביותר באמנות נוצרית, והם מופיעים יחדיו במסגרות רבות ומגוונות ועל חפצים שונים, כדוגמת נרות חרס. מחקרים על העיטור הכפרי בסוריה ובלבנון בתקופה הרומית והביזנטית ראו: C. Castel, M. Al-Maqdissi & F. Villeneuve, *Les maisons dans la Syrie antique du IIIe millénaire aux début de l'Islam*, Beyrouth 1997
 4 לאחרונה: P. Clauss-Balty (ed.), *Hauran, III: L'habitat dans les campagnes de Syrie du Sud aux époques classique et médiévale* (BAH, 181), Beyrouth 2008

1 כגון חורבת זיכרין. ראו: M. Fischer, 'Zikhrin, Horvat', *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land, V: Supplementary Volume*, Jerusalem & Washington 2008, pp. 2083–2085
 2 סיכום ממצה ראו: א' סג"ל, 'י מינרצ'יק ומ' בורדיביץ', החפירות באתר ההלניסטי בשטח קיבוץ שערה-העמקים (גבע) (1984–1998): דו"ח מסכם, חיפה 2009, עמ' 32, הערה 4; וכן: A. Segal & Y. Naor, 'Four Seasons of Excavations at an Hellenistic Site in the area of Kibbutz Sha'ar Ha-Amakim', D.H. French & C.S. Lightfoot (eds.), *The Eastern Frontier of the Roman*

עד שגברה הנצרות והשתלטה על האזור, במאה החמישית לסה"נ. ייתכן שעל רקע זה יש לראות גם את התפתחות היישוב בשלאלה.

לפנינו אפוא כרך שכולל מידע רב על אודות התרבות החומרית של האתר הנדון. עם זאת יש להצטער על היעדר סיכום מקיף המבוסס על הממצא הארכאולוגי וההיסטורי העשיר המוצג בספר. הפרק האמור לסכם את הארכאולוגיה וההיסטוריה של האתר, ושכותרתו 'סביבתה של שלאלה מן התקופה ההלניסטית עד המנדט הבריטי' (חלק ראשון, פרק 20), אינו ממלא את הרישה הזאת. הייתה לשמעון דר, שחפר בשני אתרים נוספים בכרמל (סומקה ורקית) וחיבר דינים וחשבונות מעולים על חפירות אלה, הזדמנות מצוינת להציג את התמונה הכוללת של שלאלה בהשוואה לשני האתרים הללו ולאזור הכרמל בכללותו. אך במקום סיכום כזה הסתפקו המחברים בדברים חלקיים המשולבים בפרקים שונים. משום כך לא הובהר לקוראים בפירוט מה דעתם של המחברים ובעיקר מה דעתו של דר על אופיו של היישוב כפי שהוא משתקף במרקם היישובי ובתרבות החומרית מן התקופות השונות, שאלה שיש בה עניין בעיקר על רקע הדיונים הרבים המתנהלים בשנים האחרונות במאפיינים של יישובים כפריים לעומת אלה של יישובים עירוניים.⁶ בהקשר זה תמוהה בעיניי למשל הטענה ש'אופייה העירוני של שלאלה בתקופה הרומית בא לידי ביטוי במספרם הניכר של תכשיטים, תליונים ועטי כתיבה (styluses) שנמצאו בחפירות וסקרים שנערכו באתר' (עמ' 203); נראה לי שממצאים

אופיו של היישוב בשתי התקופות הללו, בדומה לעיטור האדריכלי שהוזכר לעיל, שגם הובחן שלב רומי ושלב ביזנטי.

הפרק שיוחד לחפצי המתכת (חלק שני, פרק 10) הוא תרומה נכבדה להכרת טיבו של מכלול כזה ביישוב שהיה קיים מאות שנים. ראוי לציון המגוון הרחב של חפצי המתכת, הכוללים כלים נדירים למדי בארץ-ישראל, כגון עטי כתיבה (stylus) וחלקי שרשראות להובלת אסירים או עבדים. כל קבוצת פריטים זוכה לניתוח ולמחקר השוואתי ממצה, המלווה בטבלאות הכוללות את כל הנתונים הדרושים. נלווה לפרק הזה פרק של ממצאי בדיקות מעבדה של טיבן והרכבן של המתכות מחורבת שלאלה (חלק שני, פרק 11). ממצאים אלה עשויים לשפוך אור על מגוון נושאים, כגון מקור המתכת והיבטים טכנולוגיים, ובעיקר יש להם השלכות כלכליות וחברתיות. חבל שעיקר המידע על משמעותם של הנתונים הללו נדחס להערת שוליים אחת (עמ' 414, הערה 1). יש להצטער גם על כך שאין בפרק הזה כל התייחסות לנתונים מאתרים ארץ-ישראליים אחרים בנושא הנדון, למרות ריבוי עבודות כאלה שראו אור בעשורים האחרונים.⁵

בולט ברמת ניתוח הממצאים הפרק שבו לאה די סגני מסכמת את נושא הנוכחות הנוצרית בכרמל על סמך ניתוח כתובות שנתגלו באזור ועדויות היסטוריות, ועומדת על השלכות גאוגרפיות-היסטוריות של נוכחות זו (חלק שני, פרק 1). די סגני מסיקה שהיו בכרמל יישובים נוצריים, יהודיים ושומרונים אלה לצד אלה

ביבליוגרפיה.

Z. Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, London & New York 1994, pp. 17-18; 'הירשפלד', כפרים, בתי אחוזה ובתי חווה בארץ-ישראל הביזאנטית' ש' דר ו' ספראי (עורכים), הכפר הקדום בארץ ישראל, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 75-130.

5 ראו סיכום הנושא מעודכן לשנת 2000: S. Shalev, 'Archaeometallurgy', M. Kochavi, P. Beck & E. Yadin eds.), *Aphek-Antipatris, I: Excavation of Areas A and B: The 1972-1976 Seasons* (Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University), Tel-Aviv 2000, pp. 278-287

(עמ' 204); הקושי המרכזי בעיניי הוא בעצם מתן התואר 'עיר' לחורבת שלא לה, עניין הכרוך כאמור בהגדרת העיר בעת העתיקה. לסיכום, על אף דברי הביקורת הספר שלפנינו הוא דין וחשבון ארכאולוגי למופת, המעמיד לרשותנו את כל הממצאים שנחשפו באתר, ואת הפירוש שלהם, ואשר מהווים בסיס למחקרים עתידיים.

אלה אינם יכולים להיות הוכחה לאופייה העירוני של חורבת שלא לה. על כל פנים טענה בדבר אופיו העירוני של היישוב הייתה צריכה להתבסס על ניתוח מקיף של הממצאים המוצגים בספר. המחברים מדגישים עד מאוד את העדפתם את הזיהוי של שלא לה עם ה'עיר שבכרמל' שהזכיר פליניוס הזקן בחיבורו 'תולדות הטבע' (ה, 75), למרות שהם בעצמם מודעים לקשיים שבכך